

Любов Самойлович (Сімферополь)

СЕМАНТИКО-ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ П.П. БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА

Українська фразеографія веде свій початок від лексикографічних праць кінця XVI–XVII ст. – “Лексиса” Лаврентія Зизанія, “Лексикона” Памви Беринди, “Синоніми славеноросскої”, які були першими спробами фіксації фразеологічних одиниць (ФО) української мови. Згодом активніше почали видаватися словники та фольклорні збірки, у яких укладачі подавали стійкі сполучення слів із деяким лінгвістичним описом. Серед них важливо згадати Климентія Зіновїва, Івана Котляревського, Олексія Павловського, Івана Войцеховича та ін.

Чільне місце займає й праця українського мовознавця, етнографа, письменника Павла Павловича Білецького-Носенка. Відомо, що автор працював над першим словником досить довго й мав певний самостійний досвід лексикографічної роботи. Протягом п'ятих років (1838 – 1843) він укладає “Словарь Малороссійскаго, или юго-восточного языка, филологическій, етимологическій, с показанием частей речи, окончательных корней слов, идиотизмов, метаплазмой, со сводом синонимов, с пословицами и поговорками, составленный по произношению каким говорят в Малой и южной России, Павлом Белецким-Носенком, членом двух императорских российских ученых обществ”. Праця довгий час передавалася з рук в руки: в Академію наук, Михайлу Максимовичу, Павлу Білецький-Носенку, Миколі Маркевичу, Пантелеймону Кулішу, у Харківську громаду, Київську громаду... За матеріалами редакції журналу “Київська старина” словник, очевидно, було передано Борису Грінченку. Відомо, що рукопис знаходився в комісії для складання словника живої української мови Академії наук УРСР. Із 1935 року він зберігається у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки. Був підготовлений до друку та виданий В.В. Німчуком у 1966 році.

Лексикографічна праця укладена за алфавітним способом розташування матеріалу. Після повної назви подається алфавіт з 34 літер, включаючи Ђ, Ъ, Ь, Ѡ: *Ђздохъ. Вершиникъ (форейтор); Ѡтеология (и.с. м.р.). Богословіє съ греческого; Ѡтронъ (и.с. м.р.). Тронъ. Пристоль.* Словникова стаття фіксує лексеми, які розміщені за алфавітом, граматичні ремарки, відповідник російською мовою чи пояснення слова, фразеологічну одиницю, компонентом якої є описуване слово й тлумачну частину. Наприклад, *Око (и.с. с.р.). Глазь. “Ховає очи в торбинци”. Совестьится, стидится; Аби (абы)(союз). Лишь бы. “Абы-то було за що руки зачепити”. Такъ, отъ нечего делать.* Виявлено статті, в яких подається флексія слів, ужитих у множині, або повністю множинна форма слова: *Витришокъ (и.с. м.р.) – шки (мн.ч).*

Глазеньє; смотреніє безъ надобности. “По базару витришки купувати”. Глазеть по рынку; Баглай, баглаи (и.с. общ.р.). Лень, ленивецъ, празднолюбець.

П.П. Білецький-Носенко в словникових статтях подає значення ФО. Використано різні за структурою форми пояснення значення. Можна вирізнити такі тлумачення ФО: а) **некомбіновані**, виражені одним словом, кількома словами, словосполученням, реченням; б) **комбіновані**, виражені поєднанням двох елементів некомбінованих. Із некомбінованих способів тлумачення значення ФО використовуються такі:

1. **Однослівне** тлумачення, у якому зіставляється ФО і слово, що вказує лише на денотативний аспект (тотожний предметний зміст). У сучасній фразеографії такі слова називають словами-ідентифікаторами [Білоноженко, Гнатюк 1989: 53] або синонімами-ідентифікаторами [Федоров 1995: 9]. Зауважимо, що у фразеографічній теорії та практиці цей вид тлумачення ученими не схвалюється, бо за допомогою одного слова значення ФО розкривається лише частково. На думку В.В. Дубичинського, “слово А повинно витлумачуватися не менше, ніж через два інших слова В і С, кожне з яких повинно бути семантично змістовне” [Дубичинский 1998: 62]. Аналогічно необхідно в словниковій статті тлумачити значення ФО, адже інтерпретація ФО є не менш складною ніж слів, й одним словом пояснюється неповністю. Фіксуємо словникові статті, у яких ФО витлумачується однією повнозначною частиною мови (іноді в поєднанні зі службовою): *Надувь губи. Розсердился; Нагадали кози смерть. Настращали; Вздрати хвигля. Напроказничать; Хвистика вкрутити. Усмирить; Мороз пересився. Потеплело; Стонадцять насуливь. Разбраниль; Нарядити пустиню. Опустошить; Прохватуха напала. Струсил; Москаля підпустити. Обмануть; Возити москалів. Лгать.*

2. **Двослівне** (іноді трислівне) тлумачення, у якому зіставляються ФО й кілька однорідних чи синонімічних слів. На відміну від першого способу, таке тлумачення повніше розкриває значення ФО і застосовується набагато частіше: *Объився блекоту. Ошалель, одурачился, отправился; Око муля. Совіститься, стыдиться; Пошити вь дурня. Обмануть, одурачить; Биса вхопивь. Ошибся, обманулся; Ховае очи вь торбинци; Совіститься, стыдиться; Підпустити хвигли. Обморочить, обмануть; Землю исти. Божиться, клясться; Дати кабаки. Проучить, прошколить; Зогнувся у козюкь. Запечалился, сгорбился.*

3. Тлумачення за допомогою **словосполучення**, при якому значення ФО пояснюється простими (складаються з двох лексично повнозначних слів) і складними або розгорнутими (складаються з трьох і більше лексично повнозначних слів) словосполученнями: *Аспидській яззыкь. Злоречивый клеветникь; Карати горлом. Отрубить голову; Бак винь на глушь. Но онь на смехе; Вхопивь згарбомь. Схватил негаянно; Барбарами ошмарувати. Высечь плетьми; Попа возити вь решети. Лгать на исповеди; Убравсь по самый чубь. Влюбился по уши; Натрискався до очкурни. Наелся досыта; Черкнув свить за очи. Бежалъ не*

оглядываясь; Два грибы у борець. Два дела разом; Бьются за масляни вышварки. Бьются за ничто; Разгадати кучму. Разобрать дело.

4. Тлумачення за допомогою речення, при якому значення ФО пояснюється синтаксичними конструкціями у формі простих (односкладних і двоскладних) і складних (складнопідрядних) речень: *Винь на мене дзизомь. Онь смотрит на меня изкоса; Нагадали кози смерть! Открили тайну преждевременно; Биса зьивь. Ничего не получиль, не взяль; Глуздь забить. Заучить кого съ непомерною строгостью; Пидпускати лясы. Льститъ, чтобь обмануть; Трясцы ухопити. Не получить того, чого хотелъ; Притяти йому языкъ. Заставить его замолчатъ; Зьив гарбуза. Получилъ отказъ отъ невесты.*

5. Описове тлумачення ФО подане різними типами синтаксичних конструкцій, яка неодноразово використовується при поясненні ФО, що характеризують різні сторони життя й побуту людей, їх поведінку, емоції тощо: *Смятимешся на кутніи. Будеш плакать так, что будутъ видны крайніе зубы; Ажъ об полы ударилсь. Отъ удивления и негодования мы принуждены были ударить руками о полы (нашого кафтана); Абы то було за що руки зацепити. Так, отъ нечего делать; Абы сидячки татары не взяли. Лиш бы не терять времени въ праздности; Мне, якъ гострець бабу. Коверкаетъ, ломаетъ, какъ бабу ломот; Багатая кутьтя. Вечерь предъ Новимъ годомъ, иначе “Щедрый вечеръ”, “Мелашки”; Смитъе з хаты не виноси. Не рассказывай, что дома видель и слышаль.*

Описовий спосіб пояснення розповсюджений і в сучасних фразеологічних словниках. На думку Ю.Ф. Прадіда, від подібних тлумачень необхідно відмовитися. “Нехтується одна з важливих вимог до тлумачення значення ФО – його лаконічність... Ігнорується й інша, – наголошує автор, – важлива вимога до тлумачення значення – його точність” [Прадід, 1997, 193].

П.П. Білецький-Носенко в словнику використовує також комбіновані способи тлумачення значення ФО. Виділяємо такі моделі комбінувань:

1. Слово й словосполучення чи словосполучення й слово: *Глузду дійти. Возмужать, сделатъся разумнымъ; Таки ваньки взявъ. Так изноровилсь, повадилсь; Напакувати пискъ. Набить ротъ. Наїсться; Йому чирва свитить. Ему счастье, везеть; Не нявь соби вирки. Вне себя отъ восторга, отъ удовольствія.*

2. Речення й слово чи слово й речення: *Обуть въ московские личаки. Обуть въ рускіе лапти, обмануть, провести; Пришпилити квітку. Сказать острое слівце, подишутить; Скакати въ гречку. Волочитъся. Вести похабную жизнь..*

3. Два словосполучення: *Скребти моркву. Делать выговоры, давать гонку; Пошити въ дурни. Даться въ обманъ, пуститъся въ дурачитва.*

4. **Словосполучення й речення чи речення й словосполучення:** *Негарно пописався. Худо сказався, нажил худую молву о себе; Збити кучму. Завязать неприятное дело, сыграть шутку.*

5. **Речення і два слова:** *Винь ани бельмесь. Онъ ничего не знаетъ, молчить, не понимаетъ; Обути во московскіи личаки. Обуть въ русскіе лапти. Обмануть, провети; Въ нивиць нарядивъ. Обратиль въ ничто, совсемъ, дотла; Дати бурульку. Ничего не дать, надуть, обмануть.*

6. **Три речення:** *Жижки дрижать. Ему очень радостно. Онъ очень струсиль. Колени подкосиль отъ страха; Пошився у бридку. Подвергся осмеянию, нажилъ безчестья, понёсь убытокъ.*

7. **Чотири слова і речення:** *Дати маха. Промахнуться, ошибиться, уйти, убежать, не попасть въ цель.*

8. **Речення, слово і словосполучення:** *Лупати очима. Терпеть насмешки, глазеть, ничего не делаая; Читати глаголы. Ничего не делать, задумываться, считать звёзд; Витришки мне. Ничего не делать, глазеть, праздно шатається; Виливки лье. Ничего не делает, гуляетъ, живетъ розкішно.*

Таким чином, серед некомбінованих форм тлумачення значень ФО найпродуктивнішими є пояснення за допомогою слів і речень (рідше словосполучень). Серед комбінованих форм тлумачень найбільш уживаними є моделі, виражені словом і словосполученням, словосполученням і словом, а також двома словосполученнями.

Треба наголосити, що ціла низка ФО в лексикографічній праці тлумачиться синонімічними ФО, що є недопустимим у фразеографічній практиці. Таке явище в словнику спостерігається неодноразово: *Нудити свитомъ. Скучатъ жизнью; Химри гонити. Строить воздушные замки; Реве, мов бугай в болоти. Реветь, какъ выпь в болоте; Усився мов кобець на копици. Надулся, какъ мышъ над крупною; Баньки мыльннїя дути. Строить воздушные замки; Вырячити баки. Выпучить глаза; Зьихати з плугу. Сбиться съ толку, спятить съ ума; Выбанчивъ бильма. Выпучиль глаза, вперил взоръ; Выбаньчивъ баки. Впериль взоръ; Вызвиривъ буркалы. Выпучиль сердитые глаза.*

Часом ФО виступає елементом пояснювальної частини при використанні комбінованих моделей: *Гонити химри. Строить воздушные замки, мечтають; Зомну на кабаку. Сотру на нюхательный табакъ, змучу; Бисика пускати. Пыль пускать, хвалить въ глаза; Залити за шкуру сала. Даться знать, ввериться; Въ него багацько нашійници. У него много долговъ. Онъ по уши въ долгахъ; Втру вамъ кабаки. Я вас проучу. Утру вам носъ; Ляпати ушами. Хлопать ушами, Слушать небелицы.*

Зведене до певної системи наукове пояснення свідчить про широкомасштабне знання автором лінгвістичної природи ФО і методики їх

тлумачення. Майже всі способи пояснення значень ФО широко застосовуються в сучасній фразеологічній практиці.

Наші дослідження показали, що вже в ХІХ ст. при укладанні словників автори виділяли варіантні та синонімічні ФО.

Укладач враховує здатність до видозміни багатьох компонентів у складі ФО. Виявлено такі типи варіантів:

1. **Лексичний**, що виникає як результат заміни компонента семантично рівноправним (найпродуктивніший серед усіх типів варіантності): *Убравъ въ московски личаки і Обути во московскіи личаки; Вырячити баки Выбанчити баки і Выбанчивъ бильма; Коле в нись і шпигає в нись; Закрутивъ носом і завернувъ нись; Не мае пятой клепки; не мае десятой клепки.*

Фразеологічний матеріал показує, що лексичні варіанти ФО найчастіше виникають із слів, які належать до тієї ж самої частини мови. Найбільше варіантних рядів з іменниками, дієсловами, числівниками, менше – з прикметниками та прислівниками.

2. **Морфологічний**, що виникає на основі формальної видозміни компонентів: *Лаяти на вси боки і разлаявъ на вси боки; Чує носомъ і почувъ носом.*

Як бачимо, в аналізованих статтях подано лексичні та морфологічні варіанти ФО. Не виявлено прикладів фонетичного та конструктивного типів варіантності.

Предметом уваги автора є і явище синонімії. У словнику налічується невелика кількість фразеологічних синонімів. Наприклад, до ФО *Ханьки мьяти. Ничего не делают* синонімічними є: *Выливки лье. Ничего не делает, гуляет, живет роскошно; Байдаки гонити. Ничего не работают; Байды бити. Ничего не делают* тощо.

Серед фразеологічних синонімів віділяють одноструктурні, різноструктурні й подібноструктурні [Жуков 1987: 5]. У словнику подаються всі типи:

1. **Одноструктурні**, що мають однакову модель побудови. Такі ФО утворені за аналогічною схемою: *Байдикі провадити. Ничего не делают; праздношатающийся і Баглаи бити. Ленишься. празднословить; Вхопивъ облизня. Получил отказъ; не удалось і Зъив гарбуза. Получиль отказъ отъ невесты.*

Одноструктурні синонімічні ФО легко можуть змінюватися в однакових синтаксичних позиціях.

2. **Різноструктурні**, що мають різну модель побудови, неоднакове розташування складових компонентів ФО: *Пошити въ дурня. Обмануть; одурачить; Винь його подтявъ. Онъ его поддель, обмануль і Підпустити хвигли. Обморочить; обмануть.*

Більшість різноструктурних синонімічних ФО не завжди можуть бути взаємозамінними в контексті.

3. **Подібноструктурні**, у складі яких граматично опорний компонент виражений тією ж самою частиною мови, а всі інші компоненти розташовані в різній послідовності: *Щоб його кадукъ побивъ; Возьми його нелегка; Хай йому абы-що буде; Прахъ его поברי.*

Аналіз фразеологічного матеріалу свідчить про те, що в лексикографічних працях ХІХ ст. уже фіксувалися варіантні ФО та синонімічні ряди. Проте відображення цих явищ було нечисленним.

Отже, на створення сучасних фразеологічних словників вплинули наукові прийоми опрацювання фразеологічного матеріалу, які були започатковані укладачами лексикографічних праць ХІХ ст. Саме завдяки ним удосконалювалися й здобули подальший розвиток основні принципи розташування ФО та їх опрацювання. Елементи лінгвістичного опису ФО стали теоретичною та практичною базою, на якій створювалися наступні фразеологічні словники.

Дослідження яскраво свідчить про те, що діячі української культури та науки високо оцінили працю П.П. Білецького-Носенка, лексикографи черпали з неї коштовний матеріал. Як багате джерело для вивчення української мови словник не втратив значення й сьогодні. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР визнає його як важливе джерело для вивчення лексики, фразеології, звукової системи та граматичної будови української літературної й живої мови І половини ХІХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

Білецький-Носенко П.П. Словарь малороссійскаго, или юго-восточного языка... / Підготував В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1966.

Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.

Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена-Харьков, 1998. – 160 с.

Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляр В.Т. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – М.: Русский язык. – 1987. – 448 с.

Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). НАН України, Ін-т української мови // Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.

Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII – XX вв. / Под ред. А.И. Фёдорова. – М.: Топикал, 1995. – 608 с.